

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XIV. KÖTET. — 7. SZÁM.

ADRIEN C. BARBIER DE MEYNARD
ÉS
MICHAEL JAN DE GOEJE

KÜLSŐ TAGOK EMLÉKEZETE

IRTA

GOLDZIER IGNÁCZ

R. TAG.

KÉT ARCZKÉPPEL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1909. november 29-iki ülésén.)

Ára 60 fillér.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1909.

EMLÉK BESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI RÓL.

- I. kötet.
- I. Korponay János l. t.-ről. *Kápolnai Pauer István* l. tagtól — kor. 20 fill.
 - II. Suhayda János lev. tagról. Dr. *Konek Sándor* r. tagtól ... — > 20 >
 - III. Morócz István lev. tagról. *Galgóczy Károly* lev. tagtól ... — > 20 >
 - IV. Révész Imre l. tagról. *Ballagi Mór* r. tagtól ... — > 40 >
 - V. Broca Pál külső tagról. *Lenhossek József* r. tagtól ... — > 60 >
 - VI. Asbóth Lajos lev. tagról. *Kápolnai Pauer István* lev. tagtól — > 20 >
 - VII. Ami Boué külső tagról. Dr. *Szabó József* r. tagtól ... — > 20 >
 - VIII. Fabritius Károly lev. tagról. *Kozma Ferencz* lev. tagtól ... — > 80 >
 - IX. Jerney János emlékezete. *Gyárfás István* lev. tagtól ... — > 40 >
 - X. Mihályi Károly lev. tagról. *Domanovszky Endre* lev. tagtól — > 20 >
- II. kötet.
- I. Molnár Aladár levelező tagról. *Tanárky Gedeon* l. tagtól — > 40 >
 - II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. *Galgóczy Károly* lev. tagtól — > 20 >
 - III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. *Szécsen Antal* t. tagtól ... — > 20 >
 - IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. *Margó Tivadar* r. tagtól — > 80 >
 - V. Wöhler Frigyes k. tagról. *Nendtvich Károly* l. tagtól ... — > 20 >
 - VI. Érkövy Adolf l. tagról. *Galgóczy Károly* l. tagtól ... — > 20 >
 - VII. Zsivora György l. tagról. *Tóth Lőrincz* rendes tagtól ... — > 40 >
 - VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. *Haynold Lajos* igazg. és t. tagtól — > 60 >
 - IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. *Than Károly* r. tagtól — > 60 >
 - X. Mignet Ferencz k. tagról. *Trefort Ágoston* igazg. tagtól ... — > 20 >
- III. kötet.
- I. Tarczy Lajos rendes tagról. *Török József* r. tagtól ... — > 20 >
 - II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. *Trefort Ágoston* t. tagtól — > 20 >
 - III. Lönnrot I. k. tagról. *Hunfalvy Pál* r. tagtól ... — > 40 >
 - IV. Baintner János l. tagról. *Apáthy István* r. tagtól ... — > 20 >
 - V. Guizot Ferencz k. tagról. *Trefort Ágoston* t. tagtól ... — > 20 >
 - VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. *Pauer Imre* tiszt. tagtól — > 20 >
 - VII. Davis József Bernát k. tagról. *Lenhossek József* rendes tagtól — > 40 >
 - VIII. Vandrák A. lev. tagról. *Vécsey Tamás* lev. tagtól ... — > 40 >
 - IX. Konek Sándor r. tagról. *Kautz Gyula* r. tagtól ... — > 20 >
 - X. Kruesz Krizosztom t. tagról. *Hollósy Jusztinián* lev. tagtól — > 40 >
- IV. kötet.
- I. Zsoldos Ign. r. tagról. *Tóth Lőrincz* r. tagtól ... — > 60 >
 - II. Benfey Tivadar k. tagról. *Budenz József* r. tagtól ... — > 20 >
 - III. Frankenburg Adolf l. tagról. *Vadnai Károly* l. tagtól ... — > 40 >
 - IV. Tárkányi Béla József t. tagról. *Szvoreényi József* t. tagtól — > 60 >
 - V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. *Mihalkovics Géza* r. tagtól — > 20 >
 - VI. Pompéry János l. tagról. *Joannovics György* t. tagtól ... — > 20 >
 - VII. Gyárfás István l. tagról. *Szilágyi Sándor* r. tagtól ... — > 20 >
 - VIII. Kovács Pál lev. tagról. *Vadnai Károly* r. tagtól ... — > 20 >
 - IX. Ladányi Gedeon l. tagról. *Szabó Károly* r. tagtól ... — > 20 >
 - X. Korizmiás László t. tagról. *Galgóczy Károly* lev. tagtól ... — > 20 >
- V. kötet.
- I. Fábíán Gábor rendes tagról. *Zichy Antal* t. tagtól ... — > 20 >
 - II. Tanárky Gedeon lev. tagról. *Tóth Lőrincz* r. tagtól ... — > 20 >
 - III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. *Galgóczy Károly* lev. tagtól — > 20 >
 - IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. *Goldziher Ign.* l. tagtól — > 20 >
 - V. Hornyik János lev. tagról. *Szilágyi Sándor* r. tagtól ... — > 20 >

Barpist le Meynard

Antonov

A. C. BARBIER DE MEYNARD ÉS M. J. DE GOEJE KÜLSŐ TAGOK EMLÉKEZETE.

GOLDZIHHER IGNÁCZ rend. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1909 nov. 29-én tartott összes ülésén.)

A nagyhirű orientalisták közül, kiknek neveivel első osztályunk, régi hagyományát követve, külső tagjainak díszes sorát ékesíté, a tudományos világ rövid időközben kettőnek gyászolta elhunytát: a francia *Adrien Barbier de Meynard*-ét (külső taggá választottuk 1900-ban, meghalt 1908. márczius 21.) és a hollandi *Michael Jan de Goeje*-ét (külső taggá választottuk 1882-ben, meghalt 1909. május 17.).

Mindketten vezérlő egyéniségei voltak a keleti tanulmányoknak a XIX. század második felében.

Mind személyes, mind tudományos szempontból arra kínálkozik emléük, hogy együttesen rójuk le irányukban a kegyelet tartozását, melyet emlékbeszédeinkkel teljesítünk. Több évtizeden át feladatuk és céljaik rokonsága miatt is benső barátság fűzte őket egymáshoz. Magamnak is így együttesen élnek hálás emlékezetemben. Fiatal koromban mindkettő jóakaróim, törekvésem megbecsülői és buzdítói közé tartozott; későbbben is, halálukig, nagyon közel állottam hozzájuk. S emlékezetesek azok a kedves esti órák, melyeket Párisban, többbizben az *École spéciale des Langues Orientales vivantes* igazgatói termében a két, egyéni tekintetben is szeretetreméltó férfúval tudományos eszmecsere közt tölthettem.

Ily személyes tekinteteken kívül két kültagunk emlékezetének egybefoglalását lehetővé, sőt ajánlatossá teszi a két nagy

tudós irányának rokonsága is. Mindkettőjüket az iszlám-világ kulturája, ennek története érdekli; a történelmi élet mozzanatai közt meg nem annyira a kardok csörtetése, a nagy háborúk eseményei, — bár ezeket sem hanyagolják el — mint inkább a belső állami élet és intézményeinek fejlődése, a társadalom szervezete, műveltségi állapotai. Rokonságot mutatnak egymással azon philologiai munkában is, melylyel a keleti tanulmányok apparatusát egy-egy emberéleten át gazdagítják. Ha áttérünk munkáik jelemzésére, meglátjuk, hogy ezek gerinczét az a törekvés teszi, hogy a kelet és nyugat könyvtáraiban kéziratokban szunnyadozó legrégebb geographiai és történeti forrásmunkákat szövegük kiadásával és feldolgozásával életre keltsék. S életök e munkájával korszakot jeleznek a keleti világ történelme ismeretében. Az orientalizmus terén tudományos történetírásról csak azóta lehet szó, mióta az ő kiadványaikkal az elérhető legrégebb forrásokra mehetünk vissza. A hollandi tudós e körben kétségtelenül hathatósabb eredményeket ért el, mint francia kollegája és barátja. Inkább központosította magát e feladatra, míg emennek irodalmi munkája kezdettől fogva sokoldalúság felé törekszik.

De Goeje, habár többhöz értett, mint ahhoz a sokhoz, a mit irodalmi érvényesülése mutat; habár bőven kimutatta, hogy értelmi erejét nem használta kizárólagosan a tudományos érdekek egy körülhatárolt körében: munkásságának derekán a szó legbővebb értelmében mint *arabista* tűnik ki. E concentrációval a legelső helyet vívta ki a maga számára az arabisták köztársaságában és személyes erényei által is korunk arabistáinak mintegy jegyezsedő pontja volt. E szerepében bajosan akad utóda a túlélők közt.

Barbier de Meynard felülmúlja őt az irodalmi munka sokoldalúságában. Már az irodalmi kör, melyben érvényesül, három fontos ázsiai kultúrnyelvre terjed, a mint a *Fleischer* iskolájában mondani szoktuk »az iszlám három főnyelvére« (die drei islamischen Hauptsprachen): az arabon kívül a perzsára és a törökre is. E három irodalom mindegyikére terjednek munkái. Életpályája jó részét gyakorlati hivatásban töltvén el, a nyelvek gyakorlati használatát is mesteri tökéletességre vitte. Leveles gyűjteményem legértékesebb tárgyai közé tartoznak azok a kedves arab és perzsa kétsorosok, melyekkel sok éven át verses alakban küldte újévi jó kívánságait. Lelke finom jellemét nagy mér-

tékben irányították a rajta uralkodó aesthetikai szempontok. A francia ítélok is, pedig az irodalmi nyelv és stílus dolgában alig vannak náluknál finnyásabbak, dicsérik »la délicatesse de ses goûts littéraires et artistiques«. »Cet esprit naturellement délicat et nuancé — így ítéli róla egyik kollegája — très accessible aux émotions d'art, très passionné de musique, maniait une langue alerte et châtiée dont plusieurs pages restent de vrais modèles.« Ezzel függ össze eleven érdeklődése a keleti költészet és szépirodalom iránt is; mely érdeklődésnek fényes tanúságait több költőről írt essay-ében, arab és perzsa szépirodalmi munkák mesteri fordításaiban birjuk.

* * *

Az irodalmi érvényesülés e különféle módját tükrözi két nagynevű kultagunk életpályája is. *De Goeje*-é a legegyszerűbb professori életpálya, mondhatnám, kerékvágásában indul és folytatódik mindvégig. Az 1836 aug. 13. a frieslandi Dronrypban született hollandi ifjú miután egyetemi tanulmányait 1854—60-ig Leidenben a keleti tudomány legelső egyetemi mesterei alatt elvégezte, külföldi nagy könyvtárakban dolgozik, rendszeresen gyűjti kitűzött tanulmányainak anyagait; hazájába visszatérve a gazdag keleti kézirtár őrévé nevezik ki, majd nyomban, 1866-ban ugyancsak a leideni egyetemen rendkívüli, 1869-ben rendes tanári állást nyer, melyet sok kitűnő tanítványt képezve és sok maradandó tudományos munkát teremtve foglal el nyugdíjba lépéséig (1906), mely a hollandi egyetemek szokása szerint hetvenedik életévének betöltésével állott be. Tudománya és egyetemi tevékenysége mellett a nyilvános életben nem igen hajlandó részt venni. Ennek körében csakis még lakóhelyének felvirágozása és különösen iskolaügye iránt tanusít meleg érdeklődést. Harmincz éven át volt a leideni községtanács tevékeny tagja és mint a leideni iskolák felügyelője nagy része volt az elemi tanügy felvirágoztatásában. Sohasem kívánczolt külső fényre és szereplésre. Jelszava volt, hogy ő *közönséges* ember. Nagy volt a szerénysége, melyből nem zavarták őt ki azok a ritka kitüntetések, melyekkel a művelt világ minden részéről fejedelmek és tudományos testületek elhalmozták. Szerénysége volt tudo-

mányos hatásának fő tényezője. A tudományban, mint alkalmunk lesz látni, arra a körre szorította működését, melyről érezte, hogy benne értékeset és maradandót alkothat. »Műhelyéből — így jellemzi tanítványa és utóda *C. Snouck Hurgronje* ravatali beszédében — nem került ki a világot bámulatba ejtő hirtelen villámcsikázás, de igenis kikerültek onnan a homályból lassan előtörő fénysugarak, melyek mindinkább bővebb térre terjedtek. Nincsenek meglepő felfedezései, melyek a tudományos világban előbb idegenkedést, aztán harcot, majd végül méltánylást idéztek elő, hanem nap nap után végezett munkája szilárd alapon induló és maradandó értékkel bíró tevékenység volt.«

* * *

Változatosabb, külsőleg talán ragyogóbb is volt életpályája Barbier de Meynardnak. A család, melyből származott, régóta a Keleten telepedett volt meg. Ő maga 1826 február 6-án a Bonifacio-szoros közelében egy tengeri hajón született, melyen anyja Konstantinápolyból Marseille felé volt utazóban. Felsőbb tanulmányait Párisban a Louis-le-Grand lyceumban, a *Jeunes de langues* osztályában (Hammer Purgstall »Sprachknaben«-nek fordította) a külügyi ministerium ösztöndíjasaként kezdte meg. E szakosztály növendékei a keleti diplomatiái szolgálatra voltak rendelve. Majd a Collège de France-ban a híres *Jules Mohl* tanítványa volt, kinek később utódja lett e főiskola tanszékén. Főiskolai tanulása bevégeztével a diplomatiái pályára kellett lépnie, melyre államköltségen előkészítették volt. Nehány esztendő a francia külügyi ministerium hivatalaiban tölt el, majd a jaffa-i és jeruzsálem-i francia főkonzulságok mellé küldik, míg 1854-ben *de Gobineau* grófot, mint teheráni francia nagykövetet Perzsiába kíséri. Ebből az időből valók a fiatal tudós zsongái, első kísérletei a tudományos irodalomban, melyek hazájában és a külföldön nagyon kedvező ítéletben részesültek.

Habár a Keleten eltöltött munkaévek a fiatal tudós irodalmi érvényesülése szempontjából hasznosaknak s eredményeknek bizonyultak, mégis mind ő maga, mind pedig a tudományos életpályákat irányító hivatalos tényezők is érezték, hogy alig lehetett a jeles fiatal tudós hivatása, noha a *Jeunes de*

langues soraiból került ki, hogy a konzulátusi irodákban dragománuskodjék. Az 50-es évek vége felé vissza is hozták Párisba, hogy a tanári pályán váljék hasznára hazája műveltségének és a tudománynak, melyben alkotó képessége kitűnő bizonyosságait mutatta volt be. Egyelőre, rövid ideig, a Jeunes de langues oktatásában talál alkalmazást; de már 1863-ban kezdeti meg tevékenységét az École spéciale des Langues Orientales vivantes tanári testületében a török nyelv és irodalom tanszékén; majd 1876-ban a Collège de France perzsa, 1884-ben arab tanszékét nyeri el. Charles Schefer halála után az École spéciale igazgatójának nevezik ki, mely szakiskola tanári karához, mint említettem, már 1863 óta tartozott volt. Időközben személyes hatása és szüntelenül gyarapodó irodalmi érdemei 1878-ban meghozzák neki a legmagasabb elismerést, melyet a francia író és tudós becsvágya tetőpontjának tekint: az *Institut* tagjai közé fogadják, melyben nagy társaival szövetkezve ezentúl nagyon széles tevékenységet fejt ki az orientális tudományok érdekében. Ugyanabban az időben a *Société asiatique* is egyik vezérlőjének ismeri el; 1876 óta ő irányította mint szerkesztő a társulat folyóiratát, a *Journal asiatique*-ot, melynek régóta amúgy is szorgalmas munkatársa volt; 1882-ben a társulat másodelnökének, majd *Renan* halála után 1892-ben mint ennek utódát, a társulat elnökének választják

* * *

Midőn már most a keleti tudományok e két kiváló vezére tudományos életmunkájának ismertetésére és méltatására térek át, e kegyeletes megemlékezés keretében bajosan lehetne mindazokra a nagyértékű dolgozatokra terjeszkednem, melyekkel Barbier de Meynard 1852, M. J. de Goeje 1860 óta a keleti kultúra és irodalmak tanulmányát gazdagították. A terjedelemre és hatásra legkiválóbbak közül is csak azokat érinthetem, melyek a szorosan vett orientalizmuson túl is jelentőséggel bírnak és a Kelet földrajza, politikai és művelődéstörténete tanulmányozóinak kútforrászerű szolgálatot nyújtanak.

Perzsiában töltött hivatalos éve irodalmi pályája kezdetén Barbier de Meynard tudományos érdeklődését is leginkább *Irán* számára kötötték le. Legelső nagy munkája a keleti világ e részé-

ben mozog. Abban az időben Jákút nagy geographiai szótára még nem volt általánosan hozzáférhető; kiadásának óriási vállalkozását a Deutsche morgenländische Gesellschaft csak 1866—70-ben indította meg e munkának *Wüstenfeld*-től kiadott hat vaskos kötettel. A belőle közölt monographikus kivonatok, melyeket az északi tartományokra nézve különösen orosz tudósoknak köszönünk, a tudományos világ figyelmét már régebben irányították a középkori geographia e megbecsülhetetlen bányájára. *Barbier de Meynard* 1861-ben a kéziratok alapján egybegyűjtötte és szótári alakban francia nyelven feldolgozza e fontos encyklopédiának azon czikkeit, melyek a legtágabb értelemben vett Irán tartományait tárgyalják, azaz a Kaspi tengertől az ind oceanig és a Zagros hegységtől az Indus folyam völgyéig terjedő földrészt.¹⁾ A XIII. század nagy geographiai írójának munkája nem szorítkozik a pusztá föld- és helyrajzi adatokra, hanem azokat néprajzi s művelődéstörténeti értesítéssel kapcsolja össze. A Jákút-tól nyújtott gazdag anyagot *Barbier de Meynard* még egyéb arab és perzsa írók kéziratosa munkáiból merített anyaggal egészítvén ki, e munkájával kimerítő encyklopédiát alkotott a középkori Irán politikai és társadalmi történetének ismeretére, melynek nagy jelentőségét a jövőben sem csökkenti az a tény, hogy e leginkább kézirati forrásokat értékesítő munka megjelenése óta e források legnagyobb része kritikai szövegkiadásokban hozzáférhetővé lett.

A keleti geographiai és históriai irodalom ily kiváló ismerőjére bátran bízhatta a párisi *Société asiatique* azt a vállalatát, melynek megindításáért és sikeres bevégezéseért nemcsak az orientalisták szűkebb köre, hanem a középkori történelem kutatói is a legnagyobb hálával tartoznak e tudományos társulatnak. Még a nem-orientalista történettudósok előtt sem ejtek ki ismeretlen nevet, midőn a *Masz'údi* (megh. 957-ben) nevét említem, a X. század nagy geographusát és történetíróját, kinek terjedelmes, Tibetig és Ceylonig terjedő utazásai a lakott világ addig még kevésbé ismert országainak és az azokat lakó népek ismertetésére nyújtottak alkalmat; egyúttal széleskörű irodalmi tanul-

¹⁾ *Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse et des contrées adjacentes*, 2 kötet. Páris 1861.

mányai alapján alkotott históriai munkáival egyike az arab irodalom legértékesebb történetíróinak. A korabeli száraz krónika-íróktól előnyösen különbözik azzal az eleven érzékkel, melyet a politikai eseményeken túl a társadalmi viszonyok s minden oldalon a művelődéstörténeti mozzanatok iránt tanusít és munkáiban érvényesít. Nagyon gazdag mindenféle társadalmi részletek elmondásában, melyek, habár sokszor csakis anekdotikus értékkel bírnak, mindenesetre erős fényt vetnek a közművelődési viszonyokra, melyek közt keletkeztek, vagy a melyekre vonatkoznak. Még a »folklore«-nak is becses adalékokat szolgáltat. Hozzászoktunk Masz'údit kritikai óvatossággal használni; a khalifátus viszonyaival szemben pártállást foglal; ennek szempontjából kell sokszor itélnünk adatainak megbízhatósága felett. Vallásos viszonyok iránt is sokoldalú érdeklődést mutat, nemcsak az iszlám terén, hanem az idegen vallások iránt is. A vallásokról és szektákról szóló egy nagy munkája, melyre egyéb könyveiben gyakran hivatkozik, nyomtalanul elveszett, a mint Masz'údi egyéb munkáinak túlnyomó részét is csak címükről és hivatkozásai alapján ismerjük. Csak két nagy munkája maradt fenn e szorgalmas tollú írónak. Ezek egyike, az »*Aranymosók*« című (murúds al-dzahab), mely egyéb népek történetének rövid tárgyalása mellett javarészében az iszlám első három századának belső történetét adja elő, mai napig kifogyhatatlan aknája az iszlám kulturtörténetének. A Société asiatique, midőn a tudományos körök közkívánatára e munka kiadását elhatározta, a vállalatot Barbier de Meynard-ra bízta, előbb két társával, (Joseph Derenbourg és Pavet de Courteille) együtt, kik azonban a kilencz kötetre terjedő munka negyedikétől kezdve teljesen reá hagyták a nagy feladat teljesítését.¹⁾ Ez nem pusztán a Masz'údi arab szövegének kiadására terjedt, — magában véve is nagy tudást és szorgalmat igénylő feladat — hanem azon üdvös szokás szerint, melyet a társulat összes keleti szövegkiadványaiban követ, a szövegek francia fordítására is, mely által e fontos munkát az orientalisták körein túl a történetkutató tudósoknak is általánosan hozzáférhetővé tette.

A világtörténelemnek szolgált ezenkívül azzal a kötettel,

¹⁾ *Les prairies d'or*. Páris 1861—77.

melylyel az Institut egy nagyfontosságú vállalatához hozzájárult: az Institut-tól kiadott azon gyűjteményhez, melynek anyagainak előbb a benzések kezdtek egybehordani és melyet 1841 óta az Institut ad ki ezen a címen: *Historiens des Croisades* (1908-ig 19 kötet in fol.). A keresztes háborúk történeteinek e gyűjteményben egyesített forrásmunkái több sorozata közt az egyik a keleti forrásokat foglalja magában.

E sorozat negyedik kötetül nyújtotta Barbier de Meynard a XIII. század egy arab történetírójának monographiáját a *két uralomról*,¹⁾ azaz Núraddin és Szaladin viselt dolgairól, melyek leginkább a keresztes háborúkkal vannak kapcsolatban. E korszak kutatói most *Abú Sáma* arab nyelvű munkáját igen fontos forrásként használhatják.

E nagy munkákon kívül, melyek mellett még csak egy Herát történetét tárgyaló perzsa krónika (Mu'in al-din-től, 2 köt. 1861—63) és a si'ita felekezet törvényeit összefoglaló egy kódex (szerzője Abulkászim al-Hilli) fordítását (2 köt. 1872.), Jules Mohl bevégezetlen *Sahnáne*h munkájának kiegészítését (a VII. kötettel) óhajtanám futólag megemlíteni, nagy számmal vannak az arab és perzsa irodalomtörténet egy-egy kimagasló alakjáról szóló essay-i, melyek 1852 óta, élete legutolsó évéig leginkább a tőle szerkesztett *Journal asiatique*-ban jelentek meg.

Nagyban túllépném e megemlékező előadás határát, ha az alapos tudományos elmélyedést az előadás előkelő izlésével egyesítő e dolgozatok mellett kimerítőbb mértékben állapodnám meg. Valamint nagyobb munkái, úgy e kisebbek is az arab és a perzsa irodalom mesterét mutatják. Nem maradt alább a *török irodalom* iránt tanúsított érdeklődésével és a török nyelv terén tett tudományos szolgálataival sem.

Minthogy minket a török philologia haladása sok szempontból nagyon közelről érdekel, nem intézhetem el csupa futó felemlítéssel Barbier de Meynard-nak azt a munkáját, melylyel a *török philologia* terén emlékezetes nyomot hagyott. Értem azt a nagy szótári munkáját, melylyel a török szótárirodalom egy hézagát töltötte ki. A régibb török szótárak, azok, melyek tanulmányaink alkalmával segédeszközüül szolgáltak,

¹⁾ *Le Livre des deux jardins ou Histoire des deux règnes.*

anyagukat a klasszikusnak mondott, arab és perzsa kölcsön-
szókkal a török alap majd csaknem felismerhetlenségeig túlára-
dozó, mesterséges stílusú irodalmi nyelvből merítették. A nép-
nyelvre alig vetettek ügyet. A szótári anyagnak, a politikai
és művelődési viszonyok újabb alakulásaival kapcsolatos, tőlük
előidézett bővülését és módosulását tekinteten kívül hagyják.
Ezt a szótári hagyományt legelőször *Ahmed Vefik* nagyhírű
török államférfi, az első török parlament volt elnöke, törte
át *Lehde-i-othmáníje* című szótári munkájával. A hagyomá-
nyos szóanyagon kívül szótára anyagába bekebelezi azokat a
neologismusokat, melyek a fejlődő művelődési viszonyokat és
a politikai életben beállt változásokat kísérik, és melyeknek
ismerete nélkül az újabb török prózairodalomban alig lehetne
eligazodni. Ellenben kirekesztette a törökségbe féktelenül befész-
kelődött arab-perzsa szóanyagból azt a holtterhet, mely igazá-
ban nem vált a török szókinsz sajátos alkotó elemévé, hanem
csakis a fellengős stílust túlzó tudákos írók tollán egészen önké-
nyes módon fordul meg. A török prózairodalom fénykorának
híres írói és velük egy húron pendülve a magasabb hivatalos
stílus kezelői, ugyanis abban találták a stílus jelességét, hogy
írásukat a sok arab és perzsa szó és szólások halmozásával körül-
belül kivetköztették török jellegéből. A polgárjogot nyert köl-
csönszókön kívül a török szókinszben soha valódi élettel nem
bíró idegen szókkal és synonymhalmazatokkal piperézik fel elő-
adásukat. Olyan nyelvformát alkotnak, melyen csak írni lehet,
de beszélni, legalább az ember saját szája íze szerint, rajta nem
igen beszélhetni. S csakis az írás e módját tekintették *ékes* írás-
módnak; annál ékeesebbnek, mennél inkább nyomják el a tős-
gyökeres török zamatot az exotikus elemek és ezeknek körmön-
font, sokszor ízetlen nehézségeket és elmésségeket szándékosan
kigondoló alkalmazása. A török prózán uralkodó e ferdeség azzal
a következménnyel járt, hogy a ki a török irodalom remek ter-
mékeit teljesen megérteni és élvezni óhajtja, nem lehet el az arab
és perzsa nyelv több mint felszínes ismerete nélkül és hogy tény-
leg fennáll az a paradoxon, hogy az irodalmi török nyelv ismerete
az arab és perzsa, de különösen az előbbi ismeretének arányában
fokozódik és tökéletesedik.

Ahmed Vefik már most szótári munkájában a fentemlített modern kiegészítés mellett selejtező munkát is végez, midőn kirekeszti a török szókinszből azt a határtalan számú idegen elemet, mely a nyelv természetszerű fejlődése során nem vált, polgárjogot nyert kölcsönszóként, a török szókinsz alkotó elemévé. Ahmed Vefik még más irányban is óhajtott túlmenni az addig szokásos török lexikographiai módszerén. A török szokat nem pusztá alphabetikus rendben szedi lajstromba, hanem gyökércsaládokat állít fel és a származékokat a gyökérszók körül csoportosítja, körülbelül azon szótári eszmét akarván alkalmazni, melyet 1878-ban a nyugati tudományban Vámbéry *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen* című munkájában érvényesített. Ámde e téren a keleti tudóst hiányos, részben naiv nyelvtudományi belátása számos botlásra csábította.

Hogy csak egy példát említsünk, Ahmed Vefik a *csadir*, sátor, szót e gyökércsoportba helyezi: *csatmak*, összekötni, *csat*-olni. Mintha a *csadir* török szó volna; a perzsa *cseter* pedig ennek romlott alakja. Ahmed Vefik nem gondolhatott arra, hogy indogermán eredetű (szkr. csátra) szóval van dolga, mely a perzsa révén mint kultúrshó nyomult a török szókinszbe. Ily példák bőven vannak a tudós török szótári munkájában; Barbier de Meynard egy kritikai cikkében, melyben a szerző érdemét osztatlan méltatásban részesíti, a szócsoporthatás körül megesett tévedései elöl sem húny szemet.¹⁾

Azért állapodtunk meg ily körülményesen a török államférfi szótári alkotásánál, mert Barbier de Meynard munkája is tulajdonképpen belőle indul ki és mert azon haladásnak, melyet a francia akadémikus munkája a török szótárirodalom terén jelez, ez utóbbitól is őszintén bevallott előzményéül és forrásául tekinthető. De midőn bőven felhasználja az Ahmed Vefik szótárából meríthető új anyagot, nem lép teljesen szolgálatába; hanem nagy terjedelmű önálló kutatások, széleskörű olvasmány alapján tág kerületben gazdagítja a török szókinsz megállapítását a népnyelv és a művelődési neologizmusok irányában. Hogy mily forrásokból merített és hogyan élt velük, legjobban saját szavaival ismertethetem: »Jobbnak hiányában, utazást

¹⁾ *Journal asiatique*, 1876. évf. II. köt. 278. és kk. II.

tettem, még pedig nem minden vesződség nélkül, a regények és szindarabok világában, melyeket a stambuli sajtó oly szaporasággal termel, melyet siralmasnak minősítenék, ha nem volna hálátlanság félreismernem azt a nagy szolgálatot, melyért elismeréssel tartozom neki.« Tehát a népies és modern török szóhasználat megállapítására annak a tartalmi tekintetben gyenge irodalomnak vette hasznát, melyet a stambuli tollforgatók a múlt század hatvanas és hetvenes éveiben elkövettek. Másként nem is járhatott el, habár — mint az imént idézett nyilatkozatból is kiérezhetjük — a magas irodalmi igényeiről ismert francia írónak nem csekély áldozatába került, hogy az eszmei szempontból keveset nyújtó irodalmon keresztül kinlódjék, csupa szóböngészés céljaira.

Egyéb forrásokat is feldolgozott. A Bibliothèque nationale egy XVII. századi missionarius, P. Arcère hagyatékát őrzi, ki 30 éven át Törökországban élén, egy török szótárhoz gazdag anyagot gyűjtött. Legelőször Barbier de Meynard vette hasznát e gyűjteménynek, melynek értékesíthető anyagát is beledolgozta nagy munkájába. Ez nem önálló teljes szótárként lépett elő, hanem, valamint Dozy hasonló célú szótári munkája az arab philologia terén, *pótlásként* az ez ideig megjelent török szótárakhoz. E munka, mely összesen 1684 kéthasábos lapot foglal el, két negyedréti kötetben 1881—1886-ig jelent meg ¹⁾ és az eddig közkézen forgó török szótári segédeszközök nélkülözhetetlen kiegészítőjeként tekinthető.²⁾

* * *

Már szóltunk *de Goeje* tudományos életmunkájának főérdeméről. Néki köszönjük az arab földrajzi és történelmi irodalom legrégebb emlékeinek rendszeres kiadását és a tudományos kutatás számára hasznossá tételét. Ezzel azt akarom mondani, hogy a *de Goeje* tudós buzgósága által hozzáférhetővé vált forrásanyag

¹⁾ *Dictionnaire turc—français, Supplément aux dictionnaires publiés jusqu'à ce jour*, 2 köt. Páris 1881—1886. ; 786+898. l.

²⁾ A török philologia körébe tartozó munkái során még említésre méltók a *Feth Ali Akhonzáde*, azerbaidzáni török dialektuson írt vígjátékainak fordításai.

nem pusztán az arab philológiának nyújtott anyaggyarapodást, hanem általán a középkori földrajz és történelem kutatóinak megbecsülhetetlen eszközöket szolgáltatott a fenforgó hézagok kiegészítésére, a bizonytalanságok helyesbítésére, a bizonyosoknak feltételezett tények ellenőrzésére. S e tényt e helyen, midőn a nagy hollandi tudós emlékének a magyar tudományos Akadémia színe előtt áldozok, különös okom van hangsúlylyal kiemelnem. Kevés híján csakis a de Goeje s részben Barbier de Meynard kiadványaiból voltak meríthetők azon adatok, melyeket történetírásunk a keleti írókból a honfoglaló magyarság és a vele kapcsolatos népek viszonyaira nézve felhasznált és melyeket néhai gróf Kuun Géza részint a *Relationes*-ben, részint a *Magyar Honfoglalás Kútjai*-ben feldolgozott.

E szövegek túlnyomó része abban a gyűjteményben foglaltatik, melyben de Goeje 1870—1894 *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* czímen az arab földrajzi irodalom addig csak kéziratokban levő legrégibb munkáit az eredeti szöveg szerint kiadta és felvilágosító adalékokkal ellátta. Nyolcz kötetre vitte e nevezetes forrásgyűjteményt. E gyűjteményen kívül áll *Idriszi* munkája Afrikáról és Spanyolországról, melyet 1866-ban mesterével, a nagy Dozy-val együtt adott ki franczia fordítással (*Description de l'Afrique et de l'Espagne par Edrisi*). Ha tekintetbe vesszük, hogy az arab földrajzi írók, a munkáikban tárgyalt földrészeket lakó népek szokásairól, életmódjáról, vallásáról, mondáikról stb. körülményesen szoktak szólni, könnyen beláthatjuk, mily értékes forrásait nyitotta meg de Goeje e gyűjteményével és egyéb földrajzi szövegkiadásaival nemcsak a középkori földrajznak, hanem a históriai ethnographiának is.

A középkori földrajz ismeretét e szövegkiadványai mellett arab forrásai alapján nagyon szellemes külön tanulmányokkal is előmozdította, melyek az amsterdami kir. akadémia értekezései, az orientalista-congressusok aktái során és egyéb gyűjteményekben nagy számmal jelentek meg. Ezek közt különösen azokat óhajtom kiemelni, melyekben népies képzetek, mondák és legendák földrajzi elemeit fejtegeti és megvilágosítja; pl. többek közt az *araboknak képzeit Japánról*, mely mondáikban a Vák-vák-sziget néven fordul elő (1882); a *Góg és Mágóg faláról*, mely a keleti Nagy Sándor-mondában szerepel (1888); a *Szent Brandan*

legendájáról; az *ephesusi hét-alvók legendájáról* (1891); a *Szindbád utazásairól* (1889), melyek az Ezeregyéj gyűjteményének a világ-irodalomban is nagyon elterjedt epizódját teszik stb. Az Ezeregyéj elbeszéléseivel egyébként is behatóan foglalkozott; a Schehrezád alakjának keletkezéséről külön elmélete volt, melyet az *Encyclopaedia Britannica* 9-ik (1888) kiadása »Thousand and one Nights« czikkében adott elő és melynek Emmanuel Cosquin, az Institut tagja, csak nem rég szentelt egy beható kritikai tanulmányt.¹⁾

A földrajzi irodalom régi arab klasszikusain kívül kiváló érdemet szerzett megboldogult külső tagunk az *iszlám története* legrégebb forrásainak felkutatásával, kiadásával és feldolgozásával. Kezdi *al-Baladzori* IX. századi író munkájával az arab hódítások történetéről (*Liber expugnationis regionum* 1870), majd az omajjád dynastia történetének régi forrásait (*Fragmenta historicorum arabicorum*, Leiden 1871) teszi közzé és megindítja s a legutolsó pontig sikeresen végrehajtja az iszlám-történelem legfontosabb forrásmunkájának, a *Tabari* nagy történelmi könyvének kiadását. E munka, melynek szerzője (megh. 921-ben) történeti előadásával a 914. évig terjed, az iszlám történetírásának legfontosabb emléke, melynek hozzáférhetősége óta lehet csak szó az iszlám történetének kritikai feldolgozásáról. Jelentőségéről e helyen néhány évvel ezelőtt már volt alkalmam értekezni.²⁾

De Goeje érdemei közt bizonyára a legkitünőbb, hogy a középkori keleti történelem fontos korszakai ismeretének e nagyértékű forrását a kutatás számára hozzáférhetővé tette. A keleti és nyugati könyvtárakban szétszórt kézirati anyagról tudomást szerzett; az egyes részeket hozzáértő philologusok közt kiosztotta, a haladó munkát egységes terv szerint vezette, kritikai felügyeletet tartott az összes szövegek kiadása felett, egyszóval központosította és a saját hozzájárulásával értékessé tette a több munkaerőre bízott óriási vállalkozást és a derék E. J. Brill leideni kiadócéggel szövetkezve munkatársai közre-

¹⁾ *Le Prologue—cadre des Mille et une Nuits, les légendes perses et le Livre d'Esther*, Páris (Lecoffre) 1909.

²⁾ *A történetírás helye az arab irodalomban* (Akad. értekezés), Budapesti Szemle 1891-iki áprilisi füzet.

működésével az érdeklődő köröknek átadja az *Annales auctore Abu Dja'far Mohammed b. Djarir al-Tabari, cum aliis edidit M. J. de G.* című munka három seriesét, melyeket ő maga két kötetben bevezetéssel, indexekkel és a fogyatékos arab lexicographiát kiegészítő *Glossariummal* gazdagít. Az egész 15 terjedelmes kötetet tevő munka az 1879—1901. időközben folytatólag látott napvilágot.

A *Glossarium*-mal a hollandi iskola üdvös hagyományát követi. Az előbbi korszakok nagy hollandus arabistái régtől fogva azt az eljárást honosították meg szövegkiadványaikban, hogy szövegeik kapcsolatában glossariumokban mutatják fel azt a bővülést, melyet az arab szóhasználat ismerete akár nyelvtani, akár szótári tekintetben a közrebocsátott szövegből meríthet. De Goeje is ily glossariumokkal látta el nagyobb kiadványait. A *Bibliotheca geographorum*hoz is időről-időre több kötetet összefoglalva, glossariumokat kapcsolt. A Tabari köteteiből is egy külön kötetet tevő glossariumban könyvelte el a nagy történelmi munka philológiai nyereségét. E glossariumok fölötté értékes előmunkálatok ahhoz a *Thesaurus linguae arabicae*-hez, melyet a szakemberek már oly régi idő óta terveznek, de melynek létrehozása elé éppen az anyag óriási terjedelme és sokoldalúsága gördíti a legnagyobb akadályokat.¹⁾ E szótári előmunkálatokban, melyeknek egyes cikkelyei nem csupa regisztráló feladatot teljesítenek, hanem gyakran tudós értekezés számba mennek, mutathatta ki de Goeje az élő szaktársak közt senkitől felül nem múlt, de talán meg sem közelített erejét mint arabista philologus.

Az arabisták őt tekintették mesterüknek, az ő személyében központosult a nagy Fleischer halála óta korszakunk gazdag arabista munkája. Őt tekintettük legfőbb censorunknak is, mely tisztét mindig csodálatos szerénységgel és lekötélő jóakarattal teljesítette. Önzetlen részvétellel érdeklődött kartársai munkái iránt, s ezek kivétel nélkül tisztelő szeretettel hódoltak neki. Mindig előzékenységgel sietett segítségünkre, ha igénybe vettük. Mondhatom, mindig feltétlen rendelkezésünkre volt.

¹⁾ L. Jelentésem az Orientalisták XV. nemzetközi congressusáról. Akad. Értesítő 1908. 551. l.

Kuszált szövegnehézségeinkben ő volt legutolsó menedékünk. Nagy jártasságával minden bajt el tudott igazítani. Ha eredmény nélkül sokat izzadtunk a kétségbeejtésig romlott egy-egy szöveghely fölött, egy levelezőlapunkba került a philológiai sphinx-rejtvények ez Oedipusához, hogy postafordultával világosságot derítsen kételyeink fölé. Bámulandó olvasottsága alapján mindjárt parallel-helyekkel szolgált, melyekből az elzárt értelem nyitját megtalálhattuk. Az arab philológiában az volt, a mi nagy földije *Cobet* volt a görög kritika terén. S ennek gazdag bizonyítékát nyújtotta nagyszámú kritikai czikkeiben, melyekkel mások szövegkiadásait kísérte; legutóbb a berlini Akadémia folyamatban levő nagy *Ibn Szaad*-vállalatának megjelent kötetait sorról-sorra kísérő, most fájdalom, félbeszakított glossáival, melyek a philológiai kritika valóságos iskolájának tekinthetők.¹⁾ A legjártasabb szakemberek úgy vannak e kritikai czikkekkal, mintha egy tudós tanár seminariumában tárgyalnák velük a philológiai bonczoló kés alá vetett szövegeket.

De hiányosan ítélnénk tudós jelentőségéről, ha az előbbiek alapján csakis a formai philologust becsülnők benne. A philologia legmagasabb céljait tűzte ki az arab irodalomtudomány körében. Mint glossariumai is lépten-nyomon tanuskodnak róla, mindig mélyére törekedett hatolni az archaeologiai és művelődéstörténeti reáliáknak. Hiszen szótári kutatások e reáliák mellőzésével célhoz egyáltalán nem is vezethetnek. Hogy a középkori keleti geographia felderítése néki mennyit köszön, geographiai szövegkiadványai ismertetése során láthattuk. Épp úgy históriai szövegkiadványait is önálló dolgozatok kísérik, melyekben a kiadott szövegekből meríthető történelmi tanulság egyes csoportjairól értekezik. E körben különösen a belső forráskritika, a forrásokként szolgáló hagyományok osztályozása, az egymásnak ellenmondó vagy egymástól eltérő tudósítások célzatos jellegének kimutatása és a kuszált hagyományból a históriai lényeg kihámozása: ezek teszik erős oldalát. Mint történetkutatót leginkább érdekelte őt az iszlám nagy hódításainak korszaka és a róla szóló históriai hagyomány bíráló bonczolása.

¹⁾ *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 59. és 60. kötetekben.

De kiterjed más korszakokra is, melyeknek történelmi forrásai nem egy kritikai csomó kibogozására csábítják. Sok monographikus értekezése van e körből. A legjelentékenyebbeket egy három részből álló gyűjteménybe foglalta össze e czímen: *Mémoires d'histoire et de géographie orientales* (1862—1864), melyből 1886—1903-ban egy második kiadás jelenhetett meg. E gyűjtemény három része a következő történelmi kérdésekre terjed: I. *Mémoire sur les Carmathes du Bahreïn et les Fâtimides* (1886). II. *Mémoire sur la conquête de la Syrie* (1900). III. *Mémoire sur les migrations des Tziganes à travers l'Asie* (1903), mely utóbbi tanulmány nyálkeleti források alapján előbbrevitte a cigányság őshazájának, Ázsiából való kivándorlása első okainak, és Kelet- majd Nyugat-európára történt elszéledésével kapcsolatos kérdések megoldását.¹⁾

Ime főbb mozzanatai a nagyszabású tevékenységnek, melyek de Goeje nevét és életpályájának eredményét a tudomány történetében emlékezetessé teszik. Már érintettem, hogy nagy hatása nemcsak abban a nagyszabású munkában érvényesül, melyet közvetlenül ő maga végezett, hanem azokban a törekvésekben is, melyek az ő ösztönzésére és indítására nyilvánultak szűkebb hollandi iskolájában és általán kartársai körében. Nagy tekintélye és szaktársainak hódolata, de leginkább személyes nagy erényei mintegy önkéntelenül arra is rendelték, hogy oly tudományos vállalatoknak, melyek csakis szövetkező buzgósággal hajthatók végre, vezére és központosítója legyen. Ennek példáját már a Tabari-kiadással nyújtotta, melynek igazi lelke de Goeje volt és melynek sikeres végrehajtása csakis az ő személyes hatásának volt köszönhető. Midőn az Akadémiák Szövetsége körében testté vált az *Iszlám Encyklopädiájának* eszméje, melynek valóvá tételében Akadémiáknak is anyagi hozzájárulásával része van, de Goejét találtuk legalkalmasabbnak arra, hogy a legkülönbébb nemzetek tudósaiból kikerülő vagy száz munkatársnak ő legyen a góczpontja, mint a végrehajtó, vagy jobban mondva nyélbeütőbizottság elnöke. Benne mindenki megbízott és az ő egyéniségét tartották legalkalmasabbnak arra, hogy a messze szétágazó tényezők közt előállható ellentéteket tekintélylyel és bizalommal

¹⁾ L. *Budapesti Szemle* (1904) CXVII. köt. 331. l.

kiegyenlítse és a munka egyöntetűségének mintegy symboluma legyen. E minőségében is nehezen pótolható hézagot hagyott maga után.

* * *

A keleti tanulmányok, melyek korunkban nagy felvirágzásnak indultak és a múlt századok kísérletező és előkészítő munkája nyomán az erőteljes férfikor érettségéhez közeledtek, mindinkább kilépnek elszigeteltségükből. Mindig inkább és inkább mutatják ki hatásukat a tudományok egyéb ágaira és e feladatukkal méltó helyre tartanak számot nyugati műveltségünk, szellemi kultúránk körében.

Ez állásuk kivívásában előkelő része és érdeme van két nagy kültagunknak, kiknek nagyhatású életmunkáját társaim megbízásából, bármily tökéletlenül, óhajtottam méltatni ez órában.

